

דברים שאין להם אונאה

(משנה נה, א - נח, ב)

משנת שיעורי כסף בדיני התורה

המשנה (ד, ז) מפרטת שיעורי כסף ביחס לדיני תורה שונים (אונאה, טענה והודאה, קידושין, מעילה, השבת אבידה, דין אשם גזילות):

האונאה ארבעה כסף, והטענה שתי כסף, וההודאה שוה פרוטה.

חמש פרוטות הן: ההודאה שוה פרוטה, והאשה מתקדשת בשוה פרוטה, והנהגה בשוה פרוטה מן ההקדש - מעל, והמוצא שוה פרוטה - חייב להכריז, והגוזל את חברו שוה פרוטה ונשבע לו - יוליכנו אחריו אפילו למדי.

לכאורה, שיעור האונאה שהוזכר במשנה הוא חריג ביחס לשאר הרשימה, כיון שבכל שאר הדינים נקטה המשנה שיעור מינימאלי אובייקטיבי, שרק ממנו ומעלה מתקיים הדין, ואילו באונאה, כפי שלמדנו כבר במשנה (ד, ג) מדובר על שיעור יחסי לשווי המקח, אך יש אונאה גם בפחות מכך, כפי שרואים במשנה (ד, ה), שיש אונאה גם לדינר ולא רק לסלע.

כך הקשה בחידושי הרמב"ן (נה, א):

הא דתנן האונאה ארבעה כסף. תמהני מאי שיעורא והלא פחות מכאן ויתר על כן נמי אונאה היא, אטו מפני שהיא אונאה לסלע איכפל תנא למיתני שיעורא דאונאת סלע יותר מכל שאר אונאות, ואין שיעור זה דומה לשיעור הטענה שתי כסף שאינה בפחות מכאן ולא לשאר השיעורין השנויין כאן.

תירוץ של הרמב"ן מבוסס על הבנה שהמשנה אינה מנסה להציג איזשהו עיקרון הלכתי אחיד, אלא אוסף של שיעורי חכמים בכסף:

ויש לפרש שלא בא תנא זה אלא למנות שיעורין שנתנו חכמים במעין (=מעות) של כסף, ואינו מחזור.

ה'תורת חיים' הסביר שפתיחת המשנה באה לקשור את משנת חמש פרוטות למשניות פרק 'הזהב' שעוסקות באונאה:

ויש לומר שהתנא רצה לשנות הכא הא דחמש פרוטות הן, ומשום דלא תליא הך מילתא הכא, דאיירי בדיני אונאה, להכי חוזר ותני 'האונאה ארבעה כסף' דאיירי ביה, וסמיק ליה הא דהטענה שתי כסף וההודאה שוה פרוטה, דהא בהא תליא. והדר תני 'חמש פרוטות הן', דתליא בהא דקתני ההודאה שוה פרוטה ואידי דקתני חמשה פרוטות הן תני נמי בתר הכי חמשה חומשין הן ואחר כך חוזר לענין ראשון וקתני אלו דברים שאין להן אונאה.

עדיין יש לשאול: מדוע היה חשוב לרבי לשנות כאן את משנת 'חמש פרוטות'? לכאורה, ההקשר של משנה זו לפרקנו דווקא תומך בדיוקו של רב כהנא 'זאת אומרת: אין אונאה לפרוטות', וכפי שנראה להלן.

האם יש אונאה לפרוטות?

בסוגיית הגמרא (נה, א) דנים מדוע לא הוזכר במשנה שיעור מינימאלי אובייקטיבי גם לאונאה:

וליתני נמי האונאה פרוטה! - אמר רב כהנא: זאת אומרת אין אונאה לפרוטות. ולוי אמר: יש אונאה לפרוטות. וכן תני לוי במתניתיה; חמש פרוטות הן: האונאה פרוטה, וההודאה פרוטה, וקדושי אשה בפרוטה, וגזל בפרוטה, וישיבת הדיינין בפרוטה.

רש"י (ד"ה 'אין אונאה') מסביר שכוונת רב כהנא היא להגדיר את שיעור האונאה המינימאלי¹⁰³ במטבע הכסף הפחות שמעל פרוטה. רש"י מסביר שמטבע זה הוא איסר.

הרא"ש (ד, כ) דחה את דברי רש"י הנ"ל, והוכיח משלושה מקורות שמטבע של איסר היה עשוי מנחושת, וממילא יש לומר ששיעור האונאה המינימאלי הוא מעה כסף:

ו"ל דלא דק, דאין מטבע של כסף פחותה ממעה. [1] ולהכי קתני במתניתין 'האונאה ארבע כסף מעשרים וארבע כסף לסלע' ולא פי' שם המטבע, לפי שידוע היה להם שאין מטבע של כסף פחותה ממעה. [2] הא דאמרינן נמי 'ההודאה שתי כסף' זהו שתי מעות. דדרשינן פרק שבועת הדיינין (דף לט ב) מדכתיב 'כסף או כלים' - מה כלים שנים אף כסף שנים, ואם היה מטבע של כסף פחותה ממעה - אמאי בעינן שתי מעות? נפרש מטבע הפחות. [3] והכי נמי תניא בתוספתא, והביאה רב אלפס ז"ל לעיל בריש פירקין: 'הנחשת קונה את הכסף - כיצד? נתן לו שלשים איסר בדינר כסף הרי זה

¹⁰³ עיי' שט"מ"ק בשם הריצב"ש, שכתב שהחידוש בכל אחד מהדברים שנשנו במשנה אינו בכך שאינו בפחות מפרוטה, אלא בכך שאין צורך ביותר מכך: 'וכל הני דמתניתין חדושייהו הוי דלא בעינן טפי מפרוטה דומיא דהאשה מתקדשת דאשמועינן דלא בעינן שוה דינר כדסבירי להו לבית שמאי אבל לאשמועינן דפחות משהו פרוטה לאו ממון הוא להא לא איצטריך דפשיטא דלאו כלום הוא'. לשיטתו, מתחזק הדקדוק מהמשנה לטובת רב כהנא, שמכך שלא שנינו אונאה במשנה יש ללמוד שאין אונאה לפרוטות, וכפי שנביא להלן בהערה בשם הר"ן.

לעומת זאת הפני יהושע כתב שדווקא לענין אונאה היתה הו"א שתהיה גם בפחות מפרוטה. הפני"ש פתח דבריו בשאלה: 'וקשה אמאי קשיא ליה טפי אונאה מריבית ושאר דיני ממונות דבכולהו בעינן פרוטה אלא על כרחך דכולהו בכלל גזל נינהו ואם כן ה"ה לאונאה'. על כך תירץ הפני"ש: 'ויש ליישב משום דסד"א כיון דאונאה לא תליא בחזרת הממון, דהא ביתר מכדי אונאה נתבטל המקח לגמרי אף אם רוצה להחזיר האונאה ואם כן עיקר הדין על החפץ, ובאמת יש כמה פוסקים בטור חו"מ (סימן פ"ח) דבכלים אין לחלק בין שוה פרוטה לפחות משהו פרוטה, והו"א דה"ה לאונאה, ואם כן הו"ל למיתניה דלא אמרינן הכי'. עם זאת, הפני"ש דוחה את האפשרות לומר שאכן אין האונאה תלויה בשיעור פרוטה (כפי שהובא בראשונים שיש שפירשו את דברי רב כהנא עצמו): 'ולכא למימר דהא דלא תני לה היינו מהאי טעמא גופא, דאפילו בפחות משהו פרוטה שייך דין אונאה. בזה יש לומר דקים ליה לתלמודא דליתא, אלא כיון דעיקר הדין אונאה היינו משום דהוי כעין מקח טעות, כיון שנתאנה בממון, ואם כן כיון דפחות משהו פרוטה הוא מסתמא מחיל ליה, ותו לא הוי מקח טעות, אלא דאפ"ה כיון שיש איזה סברא לחלק קשה ליה דהו"ל למיתני בהדיא. וכ"ש דאתי שפיר לדעת הפוסקים דבכלי גופא נמי בעינן שוה פרוטה ומקשה דהו"ל למיתני בהדיא'.

קנה כסף בכל מקום שהוא'. הלכך נראה כיון דאפיקתה לאונאה מפרוטות אינה פחותה ממעה כסף.

אולם, לשיטתו, הרא"ש נדרש להידחק בלשון המשנה לעיל (נא, ב) בדין אונאת מטבע, שנקט רבי מאיר שיעור אונאה באיסר:

והא דקתני לעיל 'פחתה מכאן איסר - אסור' ואוקמה רבא 'פחתה איסר לדינר' - אסלע קאי, וארבע איסרות הן מעה כסף.

כלומר, רבי מאיר מדבר על אונאת סלע דווקא, משום שבפחות מכך אין שיעור מעה באונאה.

בשיטה מקובצת (נה, א) הביא בשם הריצב"ש מחלוקת אם שיעור האיסר או המעה הוא באונאה עצמה או במקח:

ודעת הרא"ה דבעינן שתהא האונאה כאיסר. ואין נראה כן דעת רש"י אלא שיהא המקח כאיסר וכן נראה מלשון אין אונאה לפרוטות שפירש אין אונאה למקח פרוטות עד שיהא המקח כאיסר.¹⁰⁴

מה שכתב בדעת רש"י אינו מפורש בדבריו בסוגייתנו. אדרבה, רש"י הדגים את ההו"א של הגמרא ש'האונאה בפרוטה' במקח של שש פרוטות, כלומר, ששיעור האונאה עצמה הוא בפרוטה, ואם כן בפשטות יש להבין גם בהמשך דבריו שמדבר על איסר כשיעור האונאה. אולם, בסוגיית הגמרא על משנת 'אלו דברים שאין להם אונאה' (נו, ב) בדין המוכר שטרותיו לבשם, כתב רש"י (ד"ה 'לפרוטות'): 'סתם מוכר שטרותיו לבשם אין שם מקח של איסר ביחד, אלא של פרוטות'.¹⁰⁵

לעומת זאת, הראב"ד שהובא בשטמ"ק (נה, א) כתב במפורש ביחס לדין המוכר שטרות ששיעור האונאה עצמה צריך להיות איסר: 'דשטרות לבשם דבר מועט הם וקאמר דיש להם אונאה אף על פי שאין באונאתם כדי איסר'.

ב'תורת חיים' (נה, א) שאל: מהו הרקע לדיון בשיעור אונאה, ולהוצאתו משיעור ממון מינמאלי של פרוטה ללא מקור בתורה או דרשה? בנוסף, העיר גם על לשון רב כהנא, שנקט לשון רבים - 'פרוטות', ולא לשון יחיד 'פרוטה':

לכאורה תימא: כיון דבכל מקום שוה פרוטה ממונא הוא מאי שנא אונאה דלא הוי אונאה בפרוטה. עוד תימה, 'אין אונאה לפרוטות' - אמאי נקט לשון רבים? 'אין אונאה לפרוטה' מיבעיא ליה, ועוד, 'אין אונאה לפרוטות'? - 'אין אונאה בפרוטות' הוה ליה למימר. ועוד, מנא ליה למידק דאין אונאה

¹⁰⁴ גם מדברי רבנו יהונתן שהובאו בהמשך השטמ"ק מפורש שהדיון בדין אונאה לפרוטות הוא על שווי המקח, ולא על שיעור האונאה, אלא שהוא מסיים 'דפחות משווה פרוטה אתייהב למחילה', וממילא יוצא שאין אונאת שתות במקח עד שיהיה בו שווה שש או לפחות חמש פרוטות (שהרי קי"ל כשמואל ששתות מעות נמי שנינו). מלשונו נראה שפשוט לכו"ע שאין חובת השבה של אונאה שהיא פחות משו"פ, אך למ"ד שיש אונאה לפרוטות יהיה ביטול מקח גם באונאת פחות משו"פ. לעומת זאת, נראה מדבריו שלמ"ד 'אין אונאה לפרוטות' לא יהיה ביטול מקח עד ששיעור האונאה יהיה יותר מפרוטה, וזה קצת דומה לדברי הרמב"ם שיובאו להלן.

¹⁰⁵ יתכן שלזה כיוון הרש"ש (נה, א ד"ה 'גמרא: אין אונאה לפרוטות'). וכן הבין אותו בשיעורי ר' דוד.

לפרוטות? דלמא הא דלא תנא אונאה משום דתנא ליה גזל, כדאמר בסמוך אישיבת הדיינין.

על יסוד שאלות אלה הסביר ה'תורת חיים' את הייחוד של דין אונאה, שבעצם בא לידי ביטוי כבר במה שהערנו במשנה שדין שיעור האונאה שנשנה במשנה הוא יוצא דופן לעומת שאר דיני השיעורים שהוזכרו:

ונראה לפרש דאונאה לא דמי לגזל, דשיעור אונאה לאו בסך האונאה תליא אלא בשיעור המקח או המעות, שאם הוא פחות משתות למקח - אפילו נתאנה במאה סלעים אי"צ להחזיר, דהכי קים להו דמחיל איניש בפחות משתות לגבי המקח, ואם הוא שתות למקח - אפילו לא נתאנה אלא דינר אחד צריך להחזיר, דכל שהוא שתות לגבי מקח לא מחיל איניש.

וכיון דמתניתין לא קתני האונאה בפרוטה, ס"ל לרב כהנא דאין אונאה בפרוטה, דאף על גב דממונא הוא - אונאה שאני דלאו בממונא תליא מלתא, דהא זימנין אפילו ק' סלעים לא הוו אונאה, אלא בשתות למקח תליא מילתא, הלכך מקח חשוב בעינן. ולהכי היכא דשתות למקח לא הוי אלא פרוטה לאו אונאה היא, כיון דלאו מקח חשוב הוא, דאינו בכלל דינרין ומעות ואיסרין, אלא בכלל פרוטות, דהיינו ו' פרוטות, ובמקח כל דהו כי האי סבירא ליה דעביד איניש דמחיל אפילו בשתות.

והיינו דקאמר 'אין אונאה לפרוטות', כלומר למקח כל דהו שהוא בכלל פרוטות. אף על גב דנתאנה בפרוטה דממונא, כיון דאין המקח חשוב אין בו דין אונאה.

האם הלכה כרב כהנא או כלוי?

הרי"ף פסק הלכה כרב כהנא, והרא"ש הסביר את סברתו: 'משום דמתניתין דייקא כוותיה דרב כהנא מדלא קתני אונאה'.¹⁰⁶ אולם, הרא"ש עצמו חלק עליו, וטען שיש בהמשך הגמרא ברייתא שהיא כלוי, וגם את המשנה ניתן לתרץ לשיטתו:

ונ"ל דברי ה"ר מאיר הלוי ז"ל שפסק הלכה כלוי. דתניא כוותיה לקמן - 'מכאן אמרו: המוכר שטרותיו לבשם - יש לו אונאה'. ואמרינן עלה: 'מאי קמ"ל? לאפוקי מדרב כהנא, דאמר אין אונאה לפרוטות קמ"ל'. והא דלא קתני במתני' אונאה. מתרץ לוי דהוי בכלל גזל. והא דלא פריך גמרא ולישני כדמשני אישיבת הדיינין. משום דישיבת הדיינין עדיפא ליה לאקשווי ולשנויי אליבא דדברי הכל. ובכלל נמי מתרצינן אונאה. תדע לך שכן הוא מדלא פריך ממתני' ללוי ולימא דתנאי היא דלוי סבר כתנא דלקמן

¹⁰⁶ כן כתב גם בחידושי הר"ן ביתר חריפות, שמיעוט זה הוא מכוון בלשון המשנה: 'נראה לי דהאי דתני לה הכא לאשמועינן דחמש פרוטות הן ולא שש ולמעוטי פרוטה מאונאה ומשום הכי תני לה בפירקין דהזהב והכי קיימא לן דאין אונאה לפרוטות'.

המוכר שטרותיו לבשם. אלא ש"מ דפשיטא ליה דמתוקמא מתני' שפיר כלוי.

הרמב"ם (מכירה יב, ד) כתב שיש חיוב השבת הונאה ביותר מפרוטה: ואף על פי שבטל המקח - אין המאנה חייב להחזיר עד שתהיה ההונייה יתר על פרוטה, היתה פרוטה בשוה אינו מחזיר שאין הונייה לפרוטות. הסביר ה'מגיד משנה' שם שדבריו מבוססים על פסק הרי"ף כרב כהנא: ופירוש המימרא לדעתו, שאין אונאה בשוה פרוטה אלא כשהיא יתר על פרוטה.

לעומת זאת, הטור (רכז) כתב שפירוש דברי הרי"ף הוא כמו שכתב הרא"ש: וכן פסק רב אלפס, שאין אונאה בפרוטות, וכיון דאפיקתיה מפרוטה אינה בפחות ממעה, שהיא מטבע הקטנה הנמצא מכסף.

ה'בית יוסף' כתב שדברי הטור אינם מוכרחים, ויש לפרש את הרי"ף כפי שהבין המ"מ מלשון הרמב"ם:

אינו מוכרח לפרש כן בדברי רב אלפס, שכבר אפשר שהוא ז"ל סובר כדברי הרמב"ם שלא מיעט רב כהנא אלא פרוטה בלבד אבל כל שהוא יותר מפרוטה הוי אונאה.

אולם, ה'דרישה' טען שאף את דברי הרמב"ם יש לפרש כפי שכתבו הרא"ש והטור בשיטת הרי"ף:

וס"ל לרבינו דמ"ש הרמב"ם יתר על פרוטה נמי הכי קאמר: אין אונאה עד שתהיה יתר מפרוטה, וכיון דאפיקתיה מפרוטה ממילא נשמע שצריך להיות מעה, דפרוטה ואיסר שוים, ואין כסף פחות ממעה. ולא נקטו הרי"ף והרמב"ם פרוטה אלא משום דהמשנה קתני חמש פרוטות הן, וגם אמוראי פליגי בפרוטות כן הוא דעת רבינו ונכון הוא ודלא כמ"ש ב"י...¹⁰⁷

את עצם הפסיקה של הרי"ף והרמב"ם כרב כהנא הסביר המ"מ: וסתם משנה כרב כהנא, דלא תני 'האונאה פרוטה'. אף על גב דבריייתא ד'וכי תמכרו' כלוי דפליג, דקי"ל כסתם משנה.

בספר 'מגדל חננאלי' על הרמב"ם הקשה על הפוסקים כרב כהנא: ואני תמיהא בזה, דלמה לא פסק רבינו כלוי דאית ליה יש אונאה לפרוטות, שהרי מצינו לרבא דקאי כותיה וקי"ל הלכתא כבתראי מאביי ורבא ואילך, שהרי בפ' איזהו נשך דף ס"א קאמר רבא 'למה לי דכתב רחמנא לאו ברבית לאו בגזל לאו באונאה?', והשתא אם איתא דס"ל לרבא כרב כהנא דאין אונאה לפרוטות, הא איצטריך לאו ברבית לאו בגזל לאשמועינן דאפי' בפרוטות חייב. ואונאה לא אתי מהנך משום דאיכא למפרך מה לרבית וגזל

¹⁰⁷ וכ"כ הרש"ש (נה, א ד"ה 'גמרא: אין אונאה לפרוטות'), שלמרות שההבנה הפשוטה בלשון הרמב"ם היא כבי"י, הוכחת הגמרא נגד רב כהנא להלן (נו, ב) מהמוכר שטרותיו לבשם, מחייבת לפרש כרש"י שלרב כהנא אין אונאה בפחות מאיסר, דאלי"כ מאי פסקא שבנייר משכחת לה אונאת פרוטה ולא יתר מפרוטה בכל שהוא.

שכן ישנן בפרוטה תאמר באונאה דליכא בפרוטות, אלא ודאי דס"ל
דהלכתא כלוי דיש אונאה לפרוטות, ואונאה ורבית וגזל כולם שוין לטובה
דשיעוריהו הוי בפרוטה.

ונשאר בצ"ע. אכן, שאלה זו נשאלה גם בחידושים שיוחסו לריטב"א (נה, א) לא
קקושיא מהגמרא בתחילת פרק חמישי, אלא מסברת בעל השיטה בעצמו:
קשיא לי: מכדי גזל ואונאה וריבית כולהו בהדי הדדי איתא, ומאי אולמיה
דהאי מהאי? כי היכא דגזל וריבית בפרוט', ה"נ אית לן למימר דאונאה
בפרוט'.

ב'קרית ספר' על הלכות מכירה פרק יב כתב המב"ט בהסבר שיטת הרמב"ם,
שאין אונאה בשיעור פרוטה, סברא מדוע אין חובת החזרה באונאת פרוטה,
למרות שיש חובת החזרה בגזל שו"פ: 'ואף על גב דבגזל חייב להחזיר, באונאה הוי
מחילה אגב מקחו, כיון דלא הוי יותר מפרוטה'.¹⁰⁸ כלומר, במקרה של אונאה,
למרות שהמתאנה מפסיד, הוא בכל זאת מקבל משהו שהוא רצה, וזה גורם לו
למחול על שיעור שהוא יחסית זניח על אף שמצד עצמו יש בו דין ממון. לעומת
זאת, גזל וריבית הם הפסדים מוחלטים, ולכן אין שום סיבה שהנפגע ימחל על
שיעור שיש בו דין ממון. נראה שיש בכך תירוץ לקושיית השיטה הנ"ל שהיא
מסברא בלבד. אולם, עדיין אין בכך תירוץ לקושיית ה'מגדל חננאל', שהיא
מסוגיית הגמרא.

הייד דודי כתב לתרץ קושיא זו בכך שיש לחלק בין איסור האונאה עצמו שהוא
בפרוטה לכו"ע, לבין דין החזרה שבו יש מחילה או תנאי בית דין, שמעלה את
שיעורו ליותר מפרוטה:

ואפשר לומר כי הרי"ף והרמב"ם נמי סוברים דאיסור אונאה הוה בפרוטה
ואסור להונות במתכוון אם יודע, דהרי התורה סתמא אמרה 'לא תונו איש
את עמיתו', וא"כ איך נחלק בשיעור אונאה כל כמה דהוה ממון, אלא
שחכמים אמרו בפרוטה א"צ להחזיר, דכן דרך רוב העולם [שלא] להקפיד
על שיעור כזה במו"מ, לפי שאי אפשר לצמצם ומסתמא מוחלין זה לזה, או
הוה כתנאי ב"ד והפקר ב"ד כשיעור הזה, ומ"מ כיון דמן התורה שיעורו
בפרוטה כמו גזל וריבית שפיר מקשה הגמרא לקמן ב'איזהו נשך'.

ניתן לומר שתירוץ הייד דודי מבוסס על סברת ה'קרית ספר', שהמתאנה מוחל אגב
מקחו, ובדיוק משום כך מחילה זו אינה אלא בדיעבד, לאחר שכבר קיבל את
מקחו, ולא לכתחילה, כיון שסוף סוף ישנו איסור מן התורה להונות.
בבית הבחירה למאירי סיכם את השיטות, וכתב שיש להכריע כלוי (כשיטת
הרמ"ה והרא"ש), ולהסביר שאונאה כלולה במשנה בדין גזל:

¹⁰⁸ וכן כתב בשעורי ר' דוד, שהתקשה בסברת הרמב"ם לחלק בין פרוטה ליותר מפרוטה, והציע:
'ואולי באמת הוי זה רק סברה, דבמקח, אף פרוטה מחיל איניש, [והיינו דבמקח הוי פרוטה כמו
פחות מפרוטה דהוי מחילה, ולכן כל הדין אונאה הוי דוקא ביותר מפרוטה], וצ"ע. וצ"ע שכן כתב
במנ"יח (מי שלי"ז סק"ב) דהטעם דמ"ד אין אונאה לפרוטות צ"ל דהוי מטעם מחילה, דבמקח מוחל
לו פרוטה דאין לנו טעם אחר בדבר, דלמה ישתנה כאן מכל דין ממון דהוי שוה פרוטה, ע"כ דקים
להו לחז"ל דבמו"מ פרוטה הוא בכלל מחילה, ע"ש.

אונאה אף היא שעורה בפרוטה שכל בטול מקח שלה ביתר משתות או חזרת אונאה בשתות אם בפחות מפרוטה היא אין נזקקין לו ואם בפרוטה נזקקין לו, שיש אונאה לפרוטות. כך פסקה מקצת גאוני ספרד וכדעת לוי. ומביאין ראיה ממה שאמרו למטה לאפוקי דרב כהנא דאמר אין אונאה לפרוטות.

ומ"מ גדולי הפוסקים פסקו שאין אונאה לפרוטות, וכן פסקה גדולי המחברים ופירשו בה שאין המאנה חייב להחזיר אא"כ היתה האונאה יתר מפרוטה, הא יתר מפרוטה משהו ישנה בדין אונאה. ויש מפרשים עד שתהא האונאה בכאיסר. וכן עיקר, דמדאפיקתיה מפרוטה אוקמיה באיסר. ויש מפרשים עד שתהא הסחורה בכאיסר.

ומ"מ שיטה ראשונה נראית יותר, ואף על פי שלא נשנית במשנתנו אפשר שבכלל גזל היא.

בשו"ע נקט את לשון הרמב"ם שמבוססת על פסיקת הרי"ף כרב כהנא. לעומתו, הרמ"א כתב כדברי הרמ"ה, רא"ש והטור: 'ויש אומרים דחייב להחזיר פרוטה'. לעניין יישום דין זה למעשה, ע"י בהערות הגרי"ש אלישיב שהתקשה ביסוד שיטת רב כהנא עפ"י רש"י והרא"ש, שכיון דאפיקתיה מפרוטה אוקמיה על איסר או מעה - כיון שאין מדובר בגזירת הכתוב או דרשה, מה הטעם בדבר? וכתב:

והנה בפרשה של אונאה נאמרו ב' דינים, הא' האיסור, וזה שייך גם בקרקע להרמב"ן, והב' דין חזרת אונאה. ובארנו כבר דשיעור חזרת אונאה דשתות ויתר משתות ופחות משתות כל זה אינו מדאורייתא אלא מסדן הכתוב לחכמים. ולפי"ז צ"ל דמה דנקט הרא"ש כיון דאפקתיה וכו' זהו דוגמא בעלמא, שזהו גם סברא בשיעור שנתנו חכמים, שנתנו שיעור לפי מה שהוא חשוב לבני אדם שאינם מוחלין. ובזה שייך קצת סברא דדעת בנ"א תלוי במטבע חשוב ולכך כיון דאפיקתי וכו'.

עפ"י דבריו, יש מקום להסביר באופן דומה גם את שיטת הרמב"ם, שהיא מבוססת על אומדנא בדעת אנשים, שדווקא על פרוטה מוחלים, אך על אונאה של יותר מכך אינם מוחלים. לאור דבריו, ניתן להמשיך ולומר שגם את שיטת הרמב"ם והשו"ע יש לתרגם לשיעור של מטבע פחות הנוהג באותו מקום ובאותו זמן, ולא דווקא לשיעור שווי פרוטה של זמן חז"ל.

משנת דברים שאין להם אונאה

שנינו במשנה (ד, ט) רשימת דברים שאין בהם דין אונאה:

אלו דברים שאין להם אונאה: העבדים והשטרות והקרקעות וההקדשות. אין להן תשלומי כפל ולא תשלומי ארבעה וחמשה. שומר חנם אינו נשבע ונושא שכר אינו משלם.

רבי שמעון אומר: קדשים שהוא חייב באחריותן יש להן אונאה ושאינו חייב באחריותן אין להן אונאה.

רבי יהודה אומר: אף המוכר ספר תורה בהמה ומרגלית אין להם אונאה.

אמרו לו: לא אמרו אלא את אלו.

בגמרא (נו, ב) למדו את מיעוט כל הדברים הנ"ל מדרשת הפסוק (ויקרא כה, יד) של איסור אונאה:
מנהגי מילי?

דתנו רבנן: 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך' - דבר הנקנה מיד ליד,

יצאו קרקעות - שאינן מטלטלים,

יצאו עבדים - שהוקשו לקרקעות,

יצאו שטרות דכתיב: 'וכי תמכרו ממכר' - שגופו מכור וגופו קנוי, יצאו שטרות שאין גופן מכור ואין גופן קנוי, ואינן עומדין אלא לראיה שבהם... הקדשות - אמר קרא 'אחיו' - אחיו ולא הקדש.

האם יש איסור אונאה בדברים שנמנו במשנה?

מלשון רש"י (נו, ב) בד"ה 'דבר הנקנה מיד ליד' - 'הזהיר עליו בבל תנוני', משמע שדרשת התורה ממעטת קרקעות מעצם האיסור. הרש"ש התייחס לדברי רש"י, וכתב שנראה לו שאף אם נאמר שקרקעות התמעטו מהלאו של אונאה, עדיין יש בהם איסור אונאה. ראייתו היא מן הדין המפורש להלן בסוף הפרק במשנה (ד), (ב): 'אין מפרכסין לא את האדם ולא את הבהמה ולא את הכלים'. מדין זה עולה שלמרות שעבדים התמעטו מדין אונאה כיון שהוקשו לקרקעות, עדיין קיים בהם איסור פרכוס, ובפשטות כשם שאסור לפרכס אותם על מנת לקבל עליהם תשלום יותר גבוה משוויים האמיתי תוך ניצול אי ידיעת הקונה במצב החפץ הנמכר ללא פרכוס, כך אסור לדרוש עליהם תשלום שהוא גבוה משוויים האמיתי תוך ניצול אי ידיעת הקונה בשוויים בשוק.

הרש"ש מסיים: 'ואף דיש לחלק, נראה לי דלא שנא'. נראה שכוונתו לטעון שאפשר לחלק בין פרכוס שיש בו רמאות ממש, ואסור משום 'גניבת דעת',¹⁰⁹ כיון שמציג באמצעותו מצג שוא וממש מטעה את הקונה, לעומת אונאה שאינה אלא הצגת דרישת מחיר סובייקטיבית, שאינה מלווה בהכרח בהטעיית הקונה, אשר מצד עצמו ניתנת לו האפשרות לברר את כל הנתונים, ולהחליט אם העיסקה הוגנת מבחינתו.

מאידך, סוף סוף החפץ המפורכס הרי הוא לפני הלוקח כפי שהוא, ולא הוצג במקומו חפץ אחר, אלא אותו הוא קונה, ולכן נראה לרש"ש שאי אפשר להגדירו ממש כגונב את דעתו של הלוקח, ולכן זה יותר דומה לאונאה, שהפרכוס גרם

¹⁰⁹ בספר 'יראים' (קכד) כתב שגניבת דעת בדבר שבממון אסורה מן התורה, ונלמדה מן הפסוק 'לא תגנבו' (ויקרא יט, יא): 'ותניא בסנהדרין באלו הן הנחנקין [פו, א]: לא תגנבו בגונב ממון הכתוב מדבר אתה אומר בגונב ממון או אינו אלא בגונב נפשות אמרת צא ולמוד מ"ג מדות שהתורה נדרשת בהם, במה הכתוב מדבר בממון אף כאן בממון. נ"ל לפרש בממון למעוטי נפשות אבל גונב דעת הבריות במידי דממון הוי בכלל ממון ועובר על לא תגנבו. כדתניא בתוספתא ומייתי לה בחולין בגיד הנשה [צ"ד א] ג' גנבים הן הראשון שבכולם גונב דעת הבריות והמרבח לו בתקרובת ויודע בו שאינו מקבל מסרב בו לאכול ויודע בו שאינו אוכל. ואין לומר שאיסור גניבת דעת במידי דממון דרבנן שהרי מצינו שנענש אבשלום עליו

להערכת החפץ ביותר משוויו בשוק, באמצעות ניצול חוסר ידיעה, שנגרם מהעדר הבירור ע"י הלוקח.

דין אונאה בשכירות

בגמרא מובא ספק בשם רבי זירא אם למעט שכירות מדין אונאה בגלל לשון הפסוק שדיבר דווקא על 'ממכר':

בעי רבי זירא: שכירות יש לו אונאה או אין לו אונאה? 'ממכר' אמר רחמנא - אבל לא שכירות, או דלמא לא שנא?

אביי דחה ספק זה, ואמר שאף שכירות הינה בכלל 'ממכר', כיון שהיא בגדר מכירה זמנית: 'מי כתיב 'ממכר לעולם'? 'ממכר' סתמא כתיב, והאי נמי ביומיה מכירה היא'.

הרמב"ם (מכירה יג, יד-טו) כתב שהשוואת שכירות למכר חלה גם לעניין הדברים שאין להם אונאה, ולכן אין דין אונאה בשכירות קרקע, ואפילו בשכירות פועל, משום שאדם נחשב בדין עבדים שהוקשו לקרקעות:

כשם שאין לקרקעות הונייה, כך שכירות קרקע אין לו הונייה. אפילו שכר טרקלין גדול בדינר בשנה, או רפת קטנה בדינר בכל יום - אין לו הונייה. השוכר את הפועל לעשות עמו בין בקרקע בין במטלטלין אין לו הונייה, מפני שהוא כקונה אותו לזמן, ועבדים אין בהם הונייה.

בעניין שכירות קרקעות, כתב הרשב"א בחידושו כדברי הרמב"ם, אך בעניין שכירות אדם כתב שאמנם בשכירות עבדים אין אונאה כיון שהוקשו לקרקעות, אך בשכירות ישראל, כגון פועלים, הטעם הוא אחר: 'יש אומרים שאין להם אונאה, דלאו ממכר הם וכן בקבלנות'. נראה להסביר את דבריו שפועל וכן קבלן ישראל אינו נחשב קנוי לבעל הבית, ולכן רשאי לחזור בו מן המקח בכל שלב כל עוד לא סיפק את העבודה, וממילא אינו נחשב כמכר. לעומתו, הרמב"ם עצמו (יג, יח), שכאמור, סבר שאין אונאה לשכירות משום שאין אונאה לעבדים, כתב שפועל קבלן אינו נחשב כעבד, וממילא יש לו אונאה:

נראה לי שהקבלן יש לו הונאה, כיצד כגון שקבל עליו לארוג בגד זה בעשרה זוזים, או לתפור חלוק זה בשני זוזים הרי זה יש לו הונייה, וכל אחד משניהם בין קבלן בין בעל הבגד חוזר לעולם כמוכר.

נראה שהרמב"ם הבין שדווקא פועל שכיר נחשב כמוכר את עצמו, ולכן הוא דומה לעבד, שגופו מכור. לדבריו, בכך שהוצרכה התורה למעט אותו מדינו של עבד, ולימדה שיכול לחזור בו אפילו אם התחיל בעבודה, יש ללמוד שבמהותו הוא כמו עבד. לעומת זאת, קבלן כלל אינו מוכר את גופו, אלא רק את העבודה, ואין סיבה שלא יהיה בה דין אונאה כמו כל מקח אחר.¹¹⁰

¹¹⁰ ועיי' במ"מ שנשאר בצ"ע על חילוקו של הרמב"ם בין פועל שכיר לבין קבלן, כיון שקי"ל שאין אומן קונה בשבח כלי, ולכן עוברים על כל תלין גם כלפי קבלן, ואם כן גם הוא נחשב כמוכר את גופו, ואם כן מדוע יהיה דינו של קבלן שונה מדינו של פועל לעניין אונאה?

הגדרת מטלטלין זרועים או מחוברים לקרקע

רבא הציג שאלה ביחס למעמדם של חיטים הזרועות בקרקע לעניין דיני אונאה - האם נחשבות כמטלטלין או כקרקעות? הגמרא ביקשה לברר מהי המציאות של האונאה שאליה מתייחסת שאלתו של רבא, והבינה שהאונאה היתה ביחס לכמות החיטים שנזרעו בקרקע.

האם רבא דן באונאת מחיר או באונאת כמות?

בתוספות (סוף ד"ה 'כל דבר שבמידה') תמהו: מדוע לא הסבירה הגמרא שהשאלה מתייחסת למקרה שהיתה אונאה במחיר החיטים? והשיבו: 'בענין זה פשיטא דיש אונאה, שהמכר אינו תלוי בקרקע, אלא בחטי שבשוק'. כלומר, לדברי תוספות, לא קיימת הו"א שדין 'אין אונאה לקרקעות' הינו דין שרירותי שמוגדר עפ"י מעמדו המקרי של החפץ הנמכר, אם הוא מחובר לקרקע או לא.

ביחס לדברי התוספות הללו יש להעיר, ששתי שאלותיו הנוספות של רבא ביחס לחיטים הללו - אם נשבעים עליהן, ואם העומר מתירן, לכאורה, כן מתייחסות למצב המקרי של החיטים שרגע לפני הזריעה היו בגדר מטלטלין שנשבעים עליהם, ובגדר חיטים שנקצרו קודם לעומר שהעומר מתירן, וברגע לאחר מכן, למרות שלא חל בחיטים עצמן שום שינוי, שהרי עדיין לא השרישו, מסתפק רבא שמא בטלו לקרקע, ולכן אינן נחשבות כמטלטלין לעניין שבועה, ואין העומר מתירן קודם שישרישו.

עוד יש להעיר, כי ראשוניים אחרים, ובראשם הרמב"ן הביאו את פירוש ר"ח, שממנו רואים שלא גרס את המילים 'ואיגלאי מילתא דלא שדא בה כדאבעי לה', וממילא פירש את האונאה בשאלת רבא כפשוטה - במחיר החיטים עצמן, כפי שכתב בחידושי הרמב"ן:

ובפירושי ר"ח ז"ל כתוב: 'מי שזרע חטין בקרקע, ומכרן לחבירו, ואמר ליה: שדאי בה כמה דבעיא - מאי? הני חטי כמהן דשדיין בכדא דמו, ואית ליה אונאה, או בטלו להו לגבי קרקע?' ואין כתוב בהן: 'ואיגלאי מילתא דלא שדא בה כדאיבעי לה', ולזו הגירסא אפשר שפירוש האונאה שמכרן ביותר מכדי דמיהן, וה"ה לאומר זרעתי בה כך וכך שהדין אחד ודשכיח ליה נקט. אולם, מדברי הרמב"ם נראה שגרס כגירסת רש"י ותוס', שכתב בהלכותיו (יג, טז) שהתברר שהיה פער בכמות הזריעה:

שכרו לזרוע לו קרקע, ואמר: 'זרעתי בה זריעה הראוי בה'. ובאו עדים שזרע בה פחות מן הראוי לה - הרי זה ספק אם יש לו הונאה מפני הזרע או אין לו הונאה מפני הקרקע. לפיכך אין מוציאין מיד נתבע, וכן אין משביעין אותו אלא שבועת היסת מפני צד הקרקע שיש כאן.

במה תלויה הגדרת מקח כדבר שבמידה במשקל ובמניין?

הגמרא שוללת את האפשרות שרבא שאל על מקרה שבו התברר שזרע כמות חיטים קטנה (חמש סאין) מזו שאמור היה לזרוע לפי ההסכם (שש סאין), משום שרבא עצמו אמר: 'כל דבר שבמידה ובמשקל ובמניין - אפילו פחות מכדי אונאה

חוזר'. במקום זה הגמרא מעמידה במקרה 'דאמר איהו': 'שדאי בה כדאיבעי לה', ואיגלאי מילתא דלא שדא בה כדאבעי לה' (לפי גירסת רש"י ותוס', כאמור).

נשאלת השאלה: מה ההבדל בין האפשרות הראשונה שנשללה לבין העמדה זו? הרי סוף סוף ההבדל בין זריעה בכמות הראויה לבין זריעה בכמות פחותה ממנה הוא הבדל כמותי, ומדוע אינו נחשב 'דבר שבמידה'?

רש"י ('ד"ה 'כדבעי לה') מסביר: 'דמידי דאומדנא דשכיח¹¹¹ דטעו הוי כדין אונאה'. כלומר, לדברי רש"י, אותו מקח יכול להיות מוגדר כדבר שבמידה אם בהסכם בין הצדדים הוזכרה מידה כמותית מפורשת, אך אם בסיכום בין הצדדים הגדרת השיעור היתה הגדרה איכותית, אשר אינה ניתנת לתרגום כמותי באופן אוטומטי, אלא מחייבת אומדן דעת מקצועי לצורך תרגום ההגדרה לשיעור (להוציא שיעורים ברורים כגון 'מלא' ו'חצי' וכדו'), אז אותו מקח אינו נחשב דבר שבמידה, וכל טעות במידה תידון בגדרים ובשיעורים של אונאה שמתקיימת בהם מחילה בפחות משתות, קיום המקח והחזרת אונאה בשתות, וביטול מקח ביותר משתות. תוספות ('ד"ה 'אלא דאמר') אינם מקבלים את תירוצו של רש"י, כיון שהם טוענים שבכל מקרה שקיים פער במקח עצמו בין מה שסוכם שיתקבל למה שהתקבל בפועל, הרי זה בגדר 'מקח טעות'.¹¹² משום כך, תוספות הולכים לכיוון שמסביר שלא היתה הטעייה או טעות ביחס למה שניתן בפועל, אלא שהתברר שמה שניתן אינו מספק את השבח המצופה ביחס לקרקע עצמה. בכך תוספות ממשיכים בקו של דבריהם בדיבור הקודם, שהספק ביחס למעמד החיטים לעניין אונאה מתקיים רק כאשר יש האונאה מתקיימת במידה כלשהיא ביחס לקרקע עצמה. אמנם, על מנת להסביר מדוע לאידך גיסא לא תהיה כאן באמת אונאת קרקע, מסבירים תוספות שחסרון החיטים הזרועות לא השפיע כלל על מחירה של הקרקע עצמה, ולכן תביעת האונאה איננה להשלמת שבח הקרקע, אלא להשלמת החיטים שלא זרעו או להחזר יחסי של דמי החיטים החסרות.¹¹³

נראה שרש"י סובר שכיון שהגדרת הקרקע כזרועה 'כדבעי לה' דורשת אומדנא, לא ניתן לומר שהיה כאן מקח טעות ולא התקבל המקח שסוכם או אפילו שנחשב כמזל במקח. מאידך, אע"פ שהקרקע זרועה, כיון שעפ"י המומחים לדבר הקרקע אינה נחשבת כזרועה כראוי, מן הסתם יש לכך השפעה על ערכה של הזריעה

¹¹¹ ניתן להסביר שרש"י השתמש במילה 'שכיח' רק כדי להבחין בין הגדרה שדורשת אומדנא מקצועית מובהקת, לבין הגדרה שאמנם יתכן שאנשים יטעו בה רק משום שלא ימדדו כראוי או לא ישערו את מה שלפניהם כראוי, אך רק חריגים יטעו בגלל הבנה מוטעית. אמנם, יתכן גם שבגלל החידוש בהגדרתו של רש"י חסרון בחפץ עצמו כאונאה שיש בה טווח סטייה שנמחלת ולא כמזל או חסרון שאין ביחס אליו מחילה, הוא סובר שהגדרה זו מתקיימת רק בדבר שהטעות באמת שכיחה ביחס אליו, כי יכולות להיות אומדנות שונות, ולכן לא ניתן להגדירו כמזל או חסרון במקח כל עוד אינו מגיעה לשיעור מובהק של סטייה מהגדרת השוק.

¹¹² כך כתב גם הרמב"ן בחידושו, אלא שלא קיבל את ההסבר החלופי של התוספות, כפי שנציין להלן.

¹¹³ הרמב"ן בחידושו (נו, ב) דחה את פירושו, וכתב: 'וזה הפי' אין לו רגלים - וכי מפני שהוא קרקע לא ישלים תנאו! ואם לא זרע בה כראוי - הפסידה, ואם קבל עליו לשלם - ישלם, כדתנן (ק"ד א') 'אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא', ואם אין עליו תשלומין - הפסיד שכרו, ומה מקום בזה לאונאה?..'

שהתקבלה, וממילא יש לדון את הפער בין הסכום ששולם לזריעה שהתקבלה בפועל בגדרי אונאה ושיעוריה.

דין 'דבר שבמידה' בקרקעות

רש"י (ד"ה 'חוזר') מסביר שכשרבא אמר באונאת דבר שבמידה שחוזר אפילו בפחות מכדי אונאה, כוונתו היתה לכך שהמקח בטל לגמרי, משום שנחשב כמקח טעות, ולכן אינו בכלל המיעוט שנלמד מהפסוק:

'דנהי דאימעיט קרקעות מדין אונאה - מדין מקח טעות לא אימעיט, שהרי אין זה מכר, דאדעתא דהכי לא זבן.'

גם בתוס' (ד"ה 'כל דבר') מדקדקים מדברי הגמרא, שדברי רבא נאמרו גם באונאת קרקעות, ומשמעותם היא שנחשב מקח טעות, ולכן מתבטל המקח לגמרי.¹¹⁴ ומתוך כך התקשו בפירוש הגמרא בב"ב (קד, א) בדין המוכר לחבירו בית כור עפר בלשון 'מידה בחבלי', כלומר, מדוד באופן מדויק, שעליו נאמר במשנה (שם קג, ב) 'פיחת כל שהוא - ינכה, הותיר כל שהוא - יחזיר'. עפ"י פירוש רשב"ם (שם ד"ה 'פיחת כל שהוא') הסיבה שהמקח אינו בטל במקרה זה היא משום שדברי רבא נאמרו רק ביחס למקח של מטלטלין, ולא בקרקעות שבהן: 'קים להו לרבנן דניחא ליה ללוקח לקנות מה שימצא לפי המדה הן חסר והן יתר, ומוכר נמי הכי קא"ל: בית כור עפר אני מוכר לך לפי מדת החבל, ואם יחסר אנכה, ואם יותר תחזיר לי'. בהמשך דבריו, הרשב"ם מתקשה: החזרת ההפרש הרי היא זהה לדין אונאת שתות, ואם אינו נחשב מקח טעות מדוע לא חוזר לדין קרקעות, שאין להם דין אונאה? ומתוך כך, שדין 'אין אונאה לקרקעות' נאמר רק באונאת מחיר, ולא באונאת מידה.

בתוספות לא מקבלים את פירוש רשב"ם, משום שמסוגייתנו מוכח שמאמר רבא שיאפילו פחות מכדי אונאה חוזר, שמשמעותו שהמקח נחשב מקח טעות, נאמר גם ביחס לאונאת קרקעות. הם מוכיחים כך גם מסוגיית חלוקת ירושה (קידושין מב, ב), ששם הובא מאמרו של רבא במפורש ללמד שכאשר היתה טעות במידה בחלוקת קרקעות - החלוקה בטלה.

במקום חילוקו של הרשב"ם בין אונאת מטלטלין לאונאת קרקעות לעניין דין דבר שבמידה, מחדשים תוספות חילוק בדין דבר שבמידה בין מקרה שבו מתחייב שהוא נותן מידה מסויימת שכבר מדד, והתברר שהיא חסרה, שאז מתקיים דינו של רבא, למקרה שבו משער את המידה של מה שנותן מבלי שמדד לפני כן, שאז לא נחשב מקח טעות, משום שהמוכר בוודאי התכוין לציין מידה רק משום שסבר שישנה שם, ולכן מסתבר שגם הלוקח לא קיבל את דבריו כמוחלטים, ולכן אינו נחשב מקח טעות.¹¹⁵

¹¹⁴ תוספות מוכיחים שזוהי משמעות המאמר של רבא מסוגיית הגמרא במנחות (עז, א) ובב"ב (צ, א) ששם הובא מאמר זה להוכיח שבאונאת מידות לא מתקיים דין אונאה בשתות ופחות מכך, אלא המקח בטל בכל מקרה, ולכן לא ניתן להסביר את דינו של שמואל שיאין מוסיפין על המידות יותר משתות' כמכוון למנוע מצב של ביטול מקח.

¹¹⁵ לשון התוספות מעט סתומה, שכתבו רק 'סבור היה המוכר שיש כך, ולכך המקח קיים', ולכאורה, לא ברור מה הועילו בכך, הרי סוף סוף התברר שטעה, והגדרת המקח כמקח טעות תלויה בסברת הלוקח - אם קיבל את דברי המוכר כמדוייקים או שידע שלא נאמרו אלא בהשערה.

שיטת הרמב"ם בדין 'דבר שבמידה'

הרמב"ם הביא את דין דבר שבמניין בהלכות מכירה בפרק טו (הלכה א – ב). מראשית דבריו נראה שאף הוא סובר שטעות בדבר שבמידה אינה בגדר אונאה כלל:

המוכר לחבירו במדה במשקל או במניין וטעה בכל שהוא חוזר לעולם, שאין הונייה אלא בדמים אבל בחשבון חוזר.

אולם, בהלכה ב כתב הרמב"ם, שהמקח אינו בטל, אלא נדרשת השלמת החסר או החזרת היתר:

כיצד? מכר לו מאה אגוזים בדינר, ונמצאו מאה ואחד או תשעים ותשעה - נקנה המקח ומחזיר את הטעות ואפילו לאחר כמה שנים.

וכן אם נמצאו המעות חסר או יתר מן המנין שפסקו - חוזר.

ואפילו לאחר שקנו מידו שלא נשאר לו אצל חבירו כלום - חוזר, שקניין בטעות הוא וכן כל כיוצא בזה.

הרמב"ם אמנם משתמש בביטוי 'קניין בטעות', אך הוא מתכוין רק לתוספת שמעבר למה שסוכם.

במ"מ מבואר שדברי הרמב"ם מבוססים על שיטת הר"י מיגאש שכתב בחידושו למסכת בבא בתרא (ז, א):

דכל טעות שבמדה ושבמשקל ושבמנין אין דנין בו שפחות משתות יהי מחילה ולא יותר משתות דליהוי ביטול מקח.

וטעמא דמילתא, דכי אמרינן יותר משתות בטל מקח ה"מ היכי דאיגלאי מילתא דאיכא טעות בדמים, דהוה ליה טעותא בעיקר זביני והוה ליה מקח טעות. אבל היכא דליכא טעות בדמים, כיון דעיקר זביני לית בהו טעותא, אלא לבתר דזבני וגמרי זביני קא טעי במידה - ליכא הכא ביטול מקח, אלא שקיל ליה להווא טעותא ואזיל.

ואפילו הוה ליה ההוא טעות פחות משתות, נמי ליכא למימר דמחילה הוא. דכי אמרינן מחילה בטעות - דמים, דאיתיה בעיקר זביני. אבל במדה, כיון דלא בעיקר זביני הוא דטעה דהא מדה ידועה זבין מיניה, כי יהיב ליה בפחות או יותר - בודאי טעותא הוא ולא מחילה. דהוה ליה כמאן דאית ליה גבי חבריה כור חטים, דכי יהיב ליה כור פחות כל שהוא או יתיר כל שהוא ואפילו עוכלא - אית ליה מן דינא למשקל מיניה ההוא עוכלא דאישתייר ליה גביה.

ובתוספות בבבא בתרא (קד, א) נקטו בשם ר"י לשון ברורה יותר, שבה נראה שהמוקד הוא שהלוקח מודע לכך שהמוכר לא מדייק בדבריו: 'אור"י דרבא איירי כשמדדו והטעהו במדה, אבל הכא לא מדדו עדיין, אלא בבאין למדוד, ומתחלה היה נמי יודע שאינו מכוין כ"כ שלא יהא או פחות או יותר'. לדבריהם, דין 'פיחת כל שהוא-ינכה, והותיר כל שהוא- יחזיר' יתקיים גם בקניין מטלטלין, כאשר באים למדוד לאחר שקיימו כבר את המכירה.

הראב"ד השיג על דברי הרמב"ם, וכתב (עפ"י הגירסא המתוקנת בדבריו, המובאת במ"מ) שיש לדמות דין זה לסוגיית הגמרא בקידושין (ח, א) בדין האומר לאשה 'התקדשי לי במנה' ונמצא חסר:

א"א: אינו מחוור. פעמים שאין המקח נקנה, שאם רצה לחזור עד שלא השלים - חוזר. כגון שהיה תופס לפניו שק של אגוזים, ואמר לו: 'הילך שק זה שיש בו סאה של אגוזים בדינר', ונטלו והלך לו ומדדו, ולא מצא מדתו - הרי זה חוזר, ואף על פי שרצה זה להשלים.

אבל אם היה לפניו שק של אגוזים וזה יודע שאין בו שיעור סאה, ואמר לו: 'הנה לך סאה של אגוזים בדינר', ונטל השק ומדד ולא מצא בו מדתו - ה"ז קנה וישלים, שהרי היה מכיר שלא היה בו סאה ועל דעת השלמה נטל, ושורש דבר זה בקדושין, עכ"ל.

גם לעניין מעות חסרות כתב הראב"ד:

א"א: אף בזה אי עייל ונפיק אזוזי, כל כמה דמדחי ליה ולא יהיב ליה - מצי האיך למהדר ביה מההוא זבינא עכ"ל.

כלומר, שיטת הראב"ד העקרונית היא כדברי רש"י ותוס' שיחזור' היינו ביטול המקח מדין 'מקח טעות', אלא שבמקרה שבו החסרון היה ניכר לעיני הקונה מראש, אנו אומרים שלקח על דעת ההשלמה.

המ"מ דחה את דברי הראב"ד, שהשווה מכר לקידושין. לעומת זאת, הכס"מ כתב שיתכן שהרמב"ם יודה לדינו של הראב"ד במקרה שאמר 'מנה זה' וכדו'.

עוד דקדק הכס"מ מלשון הרמב"ם, שהדגים את דבריו דווקא בדבר שניתן להשלימו ולהחזירו, שהוא סובר כפי שכתב בחידושי הרמב"ם בבבא בתרא (קג, ב) בהמשך לפירושו לדין המשנה במוכר לחבירו בית כור עפר, ואמר לו 'מידה בחבל', שדינו במשנה: 'פיחת כל שהוא - ינכת, הותיר כל שהוא - יחזיר'. אמנם, הרמב"ם כתב שם שדין המשנה מבוסס על כך שזו משמעות לשונו 'לפי חשבון של בית כור מידה בחבל בכך וכך אני מוכר לך', ומסיבה זו אין המקח מתבטל בגלל החסרון, אך לאחר מכן הוא מוסיף:

והוי יודע דההיא גופה דאמר רבה אפי' פחות מכדי אונאה חוזר אין אנו מודים שפירושה בטל מקח דוקא, אלא פעמים בטל פעמים קנה ומשלים. אי אפשר להשלים, כגון שדאי בה שיתא ולא שדא וכגון מכר לו בית ונמצא חסר מן המדה - בטל מקח, וכן בכלים ומטלטלין וכיוצא בהן. אפשר להשלים, כגון שמכר לו פירות הללו מסאה בסלע ומדד לו ונמצאת מדה חסרה - משלים, נמצאת יתירה - מחזיר...

בשו"ע (רלב, א) הביא את דברי הרמב"ם, והרמ"א לא השיג כלל. ומסתבר שיש להבין את דבריו בשו"ע כשיטת הרמב"ם, וכפי שכתב בכס"מ.¹¹⁶

¹¹⁶ ובביאור הגר"א שם (ס"ק א) האריך להסביר את דברי השו"ע עפ"י הרשב"א והר"ן בקידושין: 'וכ"פ הרשב"א בקידושין שם וכ"כ הר"ן שם בשמו. אבל פי' פי' אחר שהמקח בטל לגמרי. וכי ומיהו במקום שאפשר להשלים אינו בטל אלא ישלים, וכי שזהו דעת הרמב"ם כאן. ולפי ס' ראשונה מתורץ קו' רש"י ותוס' ב"ב קד א' ד"ה פחות כו'. ומשם נראה שאין דעת רש"י ותוס' כן. ועיין בהשגות דעת הראב"ד.

ההתייחסות בסוגיות התלמוד לדין ביטול מקח בדברים שאין להם אונאה

בסוגייתנו הובאו דברי רב נחמן בשם רבי אמי, שאמר שאף שאין לקרקעות אונאה, יש להן דין ביטול מקח. חילוק זה הובא גם בשמו של ריו"ח ע"י ר' יונה ור' ירמיה (אלא שנחלקו אם הוא רק בקרקעות או גם בהקדשות).

בהמשך הסוגיא הובאה שיטת רב חסדא, שפירש את דין המשנה באופן הפוך: 'אין להם אונאה - אינן בתורת אונאה, דאפילו פחות מכדי אונאה חוזר'. פירוש זה במשנה הוא קשה, משום שאינו מתאים לדברי רבי יהודה, שהוסיף דברים נוספים ש'אין להם אונאה', וברור שכוונתו שאין להם דין אונאה כלל. בתוס' (נז, ב ד"ה 'דאפילו') כתבו שדברי רב חסדא נאמרו רק ביחס לאונאת הקדש, אך ביחס לאונאת קרקעות הוא מודה שאין להם דין חזרת אונאה כלל, ורק בשיעור ביטול מקח (שהוא בפלגא לשיטתם) חוזר.

גם ביחס לדברי רבי יהודה שבסוף המשנה, שאלה הגמרא: ¹¹⁷ 'ועד כמה?', והביאה את תשובת אמימר: 'עד כדי דמיהן'.

הרי"ף כתב שאין הלכה כדברי האמוראים שהובאו בסוגייתנו, שסברו שיש אונאה לקרקעות בתנאים מסויימים, משום שבמקומות אחרים (להלן קח, ב) הובא בשמו של רב נחמן ש'אין אונאה לקרקעות' בסתמא (וכן סיג רבא את דברי רב נחמן בדין חלוקת אחים בקידושין מב, ב). לדבריו, יש לפסוק כרב נחמן כנגד רבי יוחנן ורבי אמי, כיון שהוא בתרא. הרי"ף הוכיח את דבריו גם מסוגיית ב"ק (יד, ב) שם הגדיר רבה בר עולא קרקעות כ'דבר השווה כל כסף', כיון שאין להן אונאה.

הרא"ש (ד, כא) תמה על דברי הרי"ף, שכן הכלל הוא שהלכתא כבתראי רק מאביי ורבא ואילך, וקודם לכן נחשב רב נחמן לדעתו כתלמיד בפני ריו"ח, כיון שהוא תלמידו של שמואל, והלכה כריו"ח כנגד שמואל.

אח"כ מצאתי ברמב"ן בב"ב שם שתי קו' תוס' כן, וכי: 'אין אנו מודים להם בפ"י שבטל המקח, אלא דוקא בדבר שא"א להשלים, כגון שדא בה שיתא ולא שדא ומכר לו בית ונמצא חסר מן המדה וכיוצא, אבל דבר שאפשר להשלים - מחזיר הטעות'. וכי שכי"ד ר"י מג"ש. וכי ואחרים הכריעו כן מההיא דפ"ק דייט גבי ביעיא דפחיא דאמר מ"ד כו' וני"מ למיתב לי כו' והא התם דאמר ביעי דפחיא לא גרע מדבר שבמשקל ואפ"ה סגי בניני וביני דה"ל שאפשר להשלים. וכי: וגם זו ראייה. והרי"ג דחה הא דב"ב כמ"ש תוס' שם. וכי שגם מהא דפ"ק דייט אין ראייה כמ"ש הרא"ה כפי גי' הספרים אותביניהו ולא אפרוח שא"א לו להחזירן דאפסדינהו. ואף לספרי' דלי"ג ע"כ צ"ל כן דל"ד כלל לדבר שאפשר להשלים דה"מ במדה שחסרה אבל שם הוא כמ"ש יפות ונמצאו רעות כו'. וכי: ומ"מ הדין אמת הוא.

והרשב"א בקדושין שם כ', שלעולם אינו חוזר. וחוזר דקא' רבא היינו שמחזיר האונאה. וכי שכי"כ הרי"י מיג"ש והביאו הרי"ג ג"כ שם. והביא הרשב"א ראייה מהא דב"ב ק"ו ב' מהא דאמר שמואל מקמצין. אבל הרי"ג דחה ראייתו שם ע"ש. וכי הרשב"א: ול"ק מההיא דב"ב צ' א' דקא' אלא משום אונאה כו' דה"ק דבדין זה אין חילוק לשותת או יותר או פחות. ועיין בהשגות פט"ו מה"מ דעת הראב"ד.

¹¹⁷ אין הכרח לראות זאת כשאלת 'סתמא דגמרא', משום שאפשר לפרש כמו שכתבו תוס' בתחילת 'אלו מציאות' (כא, א) על שאלת 'וכמה', שהיא שאלת רב יצחק עצמו. כך יש לומר כאן, שמדובר בשאלה של אמימר עצמו. עם זאת, אין להתעלם מהעובדה שאמימר הוא 'בתרא', ולכן יש לדבריו משקל להלכה, ובפרט כפי שדקדקו בתוס' להשוות משמעות 'אין אונאה' של רבי יהודה ל'אין אונאה' שבדברי ת"ק על יסוד לשונו של רבי יהודה 'אף'.

אמנם, סוגיית הגמרא להלן בפרק 'המקבלי', וכן סוגיית הגמרא בקידושין אכן סותרות, לכאורה, את דברי רבי אמי ורבי יוחנן. בתוס' כתבו שיש ליישב את דברי ריו"ח, ולומר שכשאמר 'ביטול מקח יש להן' לא התכוין לשיעור שתות כפי שקיים במטלטלין, אלא רק בשיעור שמעבר לכפליים או פחות מחצי.¹¹⁸ תוס' מציינים שמצאנו שיעור זה בקיום שום הדיינים שפחתו או הותירו בכתובות (ק, ב) בשם רב ששת, שקיבל סיוע גם מברייתא שרשב"ג שאמר 'מכרן קיים' נקט דווקא את השיעור של 'שווה מנה במאתיים' או 'שווה מאתיים במנה'.¹¹⁹

הרי"ף ציין שלפרשנות זו לדברי ריו"ח יש מקור מפורש, לכאורה, מדברי הירושלמי במסכת כתובות (יא, ד) על משנת האלמנה שמכרה שווה מנה במאתיים או שווה מאתיים במנה לכתובתה:

אמר ר' יוחנן: אם היה המקח מופלג יש לו הונייה. מתניתא פליגא על רבי יוחנן: אילו דברים שאין להן הונייה העבדים והשטרות והקרקעות וההקדשות. פתר לה ובלבד דבר שאינו מופלג.

אולם, הרי"ף כתב שדברי הירושלמי הללו לא מעלין ולא מורידין, כיון שזו אכן שיטת ריו"ח, אך בבבלי לא פסקו כריו"ח, כפי שמוכח לדעת הרי"ף מסוגיות המקבלי, קידושין וב"ק.¹²⁰

שיטות הפוסקים בהכרעת היחס בין הסוגיות בדין ביטול מקח בדברים שאין להם אונאה

נסכם את הנתונים העולים מתוך הסוגיות, ואת עקרונות ההתמודדות של כל אחת משתי השיטות עם נתונים אלה:

סוגייתנו בבבא מציעא מביאה את דברי רבי אמי ורבי יוחנן שממעטים את דין המשנה במקרה של ביטול מקח, ודנה בדברי ריו"ח ביחס לדין אונאה בהקדש. הסוגיא עצמה אינה עוסקת בהגדרת שיעור ביטול מקח כלל, ורק ביחס לדברי רבי יהודה על אונאה במחיר ספר תורה בהמה ומרגלית ישנה הגבלה של אמימר לכדי דמיהן, מבלי שהזכיר את המושג 'ביטול מקח' כלל.

לעומת סוגייתנו, ישנן שתי סוגיות שנראה מהן שאין דין אונאה לקרקעות כלל:

¹¹⁸ ובפסקי הרא"ש הבין שכבר בכפל או במחצה בדיוק יש ביטול מקח, ומתוך כך נדחק קצת בביאור המקורות, והעיר על כך בהגהות הגר"א.

¹¹⁹ אמנם, יש לציין כי שם במשנה (צט, א) ת"ק חולק על רשב"ג, וטוען שטווח הקיום הוא עד שתות בלבד. והרמב"ם (מכירה יג, י) פסק כמותו.

¹²⁰ ועיי' במלחמות שדחה גם את מה שכתב המאור שר"ח פסק עפ"י הירושלמי, כיון שהירושלמי עצמו טוען שריו"ח סובר שדבר מופלג הוא כבר בכפליים בדיוק, שהרי מדובר שם על מכירת שווה מנה במאתיים ולא יותר, ולכן מסייע ממשנת כתובות לשיטת ר"ל, שסבר שקרקעות אין להם אונאה כלל. (יתכן שקושיית הרמב"ן הנ"ל היא הסיבה לכך שהרא"ש נדחק וכתב שבכפליים כבר יש ביטול מקח.)

לדברי הרמב"ן ר"ח עצמו נשאר בספק, בגלל שדברי רב נחמן עצמו לא הובאו בסוגייתנו, אך הרי"ף הכריע בכל זאת כמותו. מלבד זאת, דקדק הרמב"ן מכך שבסוגייתנו לא שאלו על דין אין אונאה לקרקעות 'עד כמה' כמו ששאל אמימר על דברי רבי יהודה, ולכן משמע שכשאמרו ביטול מקח יש להם התכוונו לשיעור ביטול מקח הרגיל. ובירושלמי עצמו הוכיח הרמב"ן שפירוש המושג 'מופלג' הוא לא כפליים משווי החפץ, אלא כפליים משיעור אונאה. כלומר, שליש במקום שתות.

הסוגיא בפרק 'המקבלי' (קח, א) עוסקת בדינא דבר מצרא, כאשר בא בן המיצר לסלק את הלוקח שקנה את השדה במחיר מופקע, ובא מר קשישא ואומר שהוא חייב לשלם ללוקח את מלוא הסכום ששילם על הקרקע, משום שרב נחמן אמר שאין אונאה לקרקעות.

הסוגיא בקידושין (מב, ב) עוסקת בדין חלוקת אחים, שהיתה בה טעות בהערכת שווי הנכסים, שרב נחמן פוסק שדינם כלקוחות, שיש להם דין אונאה, ומסייג רבא את דבריו ביחס לקרקעות, שבהם לא יהיה דין ביטול מקח ביותר משתות,¹²¹ משום שאין אונאה לקרקעות (אלא אם טעו במידה, שאז חוזר אפילו בפחות משתות גם בקרקעות, כפי שהזכרנו גם בסוגיא הקודמת).¹²²

הרי"ף ראה את המקורות הנ"ל כמחלוקת סוגיות, והכריע שלא עפ"י סוגיית פרק 'הזהב', למרות שהיא הסוגיא שעוסקת בנושא אונאת קרקעות באופן ישיר, משום שסבר שדווקא הסוגיות האחרות שמביאות את דין אונאת קרקעות באופן סתמי מוחלט ללא דיונים וסייגים, מוכיחות שכך היא הכרעת ההלכה יותר ממה שהובא בסוגייתנו בתחילה כספק, ובהמשך נידון בשקו"ט.

תוס' סברו שלא נכון להתייחס לעניין כמחלוקת סוגיות, כאשר באף אחת מהסוגיות הנושא לא מוצג כנתון במחלוקת, ולכן מחפשים דרך ליישב את הסוגיות זו עם זו. את המפתח לפתרון מוצאים תוספות בסוגיית מסכת כתובות (ק, ב) שעוסקת בשיטת רשב"ג במשנה (צט, ב) בדין 'שום הדיינים', שלאחר שרשב"ג אומר שאפילו פחתו או הותירו יותר משתות מכרן קיים משום ש'אם כן'¹²³ מה כח בי"ד יפה', ובגמרא שאלו 'ועד כמה', והביאו בשם רב ששת שדברי רשב"ג הם רק עד פלגא, ואף הבינו שיש סיוע לדבריו מברייטא ששנתה במפורש בדברי רשב"ג 'בי"ד שמכרו שווה מאתים במנה או שווה מנה במאתים - מכרן קיים'. מסוגיא זו ניתן ללמוד גם את עצם הסברא שיש גבול גם במקרים שבהם נאמר שאין דין אונאה והמקח קיים, וכן ניתן ללמוד שהגמרא מבינה שהלשון 'שווה מאתים במנה' או 'שווה מאתים במנה' אינה מייצגת רק דוגמא אקראית לטעות מופלגת, אלא מייצגת את השיעור המקסימאלי של טעות שעדיין ניתן לקיימה.

את העיקרון הראשון לוקחים תוספות ומיישמים בכל הסוגיות בבי"מ ובקידושין (ואף בבי"ק), שגם כאשר נאמר הביטוי 'אין אונאה לקרקעות' בסתמא, ניתן לסייגו ולהגבילו, ואת העיקרון השני הם אפילו מוצאים בדוגמא עצמה שהוזכרה בסוגיית 'המקבלי', שעסקה דווקא במי שקנה שווה מנה במאתים.

עם זאת, נותר דוחק בשיטת תוספות בכך שהם לוקחים את הביטוי 'ביטול מקח' שהוזכר בסוגייתנו בסתמא, לאחר שמשמעותו הפשוטה לאורך כל הסוגיות עד כה

¹²¹ גירסת רש"י שם היא שרבה הזכיר את דין 'אין אונאה לקרקעות' ביחס לדין אונאת שתות, ובתוס' שם (ד"ה 'ה"ג בקונטרס') הקשו על גירסתו מצד הסברא ומצד סדר הגמרא, והכריעו בשם ר"ת כגירסת ר"ח שדין 'אין אונאה לקרקעות' הוזכר שם ביחס לביטול מקח.

¹²² על כך יש להוסיף את ראיית הרי"ף מפרק ראשון של ב"ק (יד, ב), ששם מופיע בשלב מסוים פירוש רבה בר עולא ללשון המשנה 'שוה כסף', שמשמעותו קרקע משום שהיא 'דבר השווה כל כסף'.

¹²³ שמכרן בטל, כדברי ת"ק.

היתה 'מעבר לשתות', והם מפרשים שכוונתו למעבר למחצה או יותר מכפליים, למרות שבסוגייתנו אין שום רמז לשיעור זה.

עוד הקשה ב'תורת חיים' על שיטת התוס', שראו בדברי אמימר בשיטת רבי יהודה ראייה לפירושה בדברי רבי אמי וריו"ח, והתבססו על הלשון 'אף' שבדברי רבי יהודה: 'אם כן, אמאי נקט רבי יהודה בן בתירא לישנא דאף? דהנך ודאי אין להן אונאה כלל קאמר, כיון דטעמא משום חיי נפש וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו'.

יתכן שתוס' בעצמם סברו שבכל זאת גם בשיטת ריב"ב יש להגדיר גבול בשיעור כפליים, ויתכן שסברו שגבול זה נאמר אפילו בספר תורה, למרות שדינו מבוסס על סברת 'אין קץ לדמיה' (וראה להלן את הסברא שנציע בכך עפ"י דברי המהר"ל בהסבר דברי אמימר שם).¹²⁴

בשטמ"ק הביא את דברי הראב"ד, שסיכם את השיטות בדין ביטול מקח בקרקעות באופן זה:

[1] איכא מאן דאמר מדפרש הכא שיעורא עד כמה ובקרקעות ועבדים לא

קיהיב שיעורא, מכלל דהנהו אפילו חד בתלתא נמי לא הוי בהו אונאה.

[2] ואיכא מאן דאמר דהנהו נמי טפי מכדי דמיהן נמי אית בהו אונאה, והאי

דלא קיהיב בהו שיעורא משום דאיכא פלוגתא דאמוראי.

[3] ואיכא מאן דאמר אונאה אין להם ביטול מקח יש להם, משום הכי לא

פסיקא להו מילתא.

ומכריע הראב"ד לדחות את דברי רבי אמי וריו"ח עפ"י מה שראינו בראשית סוגיית הגמרא על המשנה, שדיני המשנה מבוססים על משמעות הפסוקים עצמם, וכן עפ"י הבנת הגמרא במשמעות לשון המשניות:

ומסתברא דאפילו יותר מכדי דמיהם נמי לית בהו אונאה, דהא כתיב 'או

קנה מיד עמיתך' - פרט לקרקעות, וקרא לא מפליג ביה כלל בין אונאה

גדולה לקטנה.

ובריש בבא קמא נמי אמרינן 'שוה כסף - דבר השוה כל כסף, ומאי ניהו?

קרקעות'. וכן כתב הרב רבי יצחק, ומסתברא כוותיה.

פסק ההלכה

הרמב"ם (יג, ח) פסק כדעת הר"י, שאין דין אונאה לקרקעות כלל:

אלו דברים שאין להם הונויה, הקרקעות והעבדים והשטרות וההקדשות.

אפילו מכר שוה אלף בדינר או שוה דינר באלף - אין בהן הונויה, שנאמר:

'או קנה מיד עמיתך' - דבר הנקנה מיד ליד, יצאו הקרקעות ויצאו עבדים

שהוקשו לקרקעות, ויצאו שטרות שאין גופן קנוי אלא לראיה שבהן.

'עמיתך' - ולא הקדש.

¹²⁴ עוד יתכן ליישב את דבריהם עפ"י סברת הרמ"ך שנביא להלן, שדינו של ריב"ב עומד בפני עצמו, ואינו באמת מבוסס על אותה סברא כמו ספר תורה בהמה ומרגלית, אלא אולי על הסברא שנחשב כמפרש, ואם נחשב כמפרש באמת אין לו גבול עליון, כפי שסבר התו"ח.

הטור (ס"ס רכז) הביא את שיטת ר"ת, בהתאם לגירסת הרא"ש שאין אונאה רק אם מכר שוה מנה במעט פחות ממאתים, 'אבל אם הטעהו בכפל - המקח בטל'. בשו"ע (רכז, כט) פסק כשיטת הרי"ף, הרמב"ם והרמב"ן, שאין אונאה לקרקעות כלל, והרמ"א הביא את שיטת התוס', והרא"ש והטור, אך לא כפי שכתב הרא"ש אצלינו שכבר בפלגא יש ביטול מקח, אלא רק ביותר מפלגא: 'וי"א דדוקא עד פלגא, אבל יותר מפלגא, כגון שמכר לו אחד יותר משנים, הוי אונאה' (טור בשם ר"ת והרא"ש).

בביאור הגר"א (רכז ס"ק מא) הסביר מדוע הכריע כגירסא זו: אף שתוס' פ' אלמנה והרא"ש בב"מ לא כ"כ ותוס' בקדושין נסתפקו בזה מ"מ בב"ק כ' כן להדיא וכן מ' בפ' המקבל והזהב שם ושם ופ' אלמנה שם כנ"ל.

שיטת רבי יהודה בדין ספר תורה, בהמה ומרגלית

במשנה (נו, ב) מובאים דברי רבי יהודה כדעת יחיד שנדחת ע"י חכמים. מסוגיית הגמרא שם אפשר להבין שרשימת הדברים שאין בהם אונאה נדרשת כולה מפסוקים, ולכן לא קיבלו חכמים את דברי רבי יהודה. סוגיית הגמרא (נח, ב) מביאה ברייתא שמבארת את טעמו של רבי יהודה, שמורכב משתי סברות שונות ביחס לדברים שונים:

א. ספר תורה - אין קץ לדמיה. כלומר, יש דברים שערכם לא ניתן להימדד באופן שיגדיר מחיר שסוטה מהערכה זו כאונאה.

ב. בהמה ומרגלית - אדם רוצה לזווגן. כלומר, יש דברים שערכם הסובייקטיבי לאדם מסויים עשוי להיות גבוה מערכם בשוק, ולכן הוא מוכן לשלם עליהם מחיר גבוה.

בהמשך לברייתא זו מגביל אמימר את דברי רבי יהודה 'עד כדי דמיהם', ומסביר רש"י - 'כפליים'.

ב'תורת חיים' כתב שמסתבר שדברי אמימר נאמרו רק על דין בהמה ומרגלית, אבל ספר תורה הרי אמר רבי יהודה שהטעם הוא שיאין קץ לדמיה'. בהמשך לכך הסביר גם מניין הגיע אמימר דווקא לשיעור של כפליים, 'דכיון שאדם רוצה לזווגן דומה בעיניו כאלו קונה עתה בדמים הללו שני השוורים או שתי המרגליות כיון דשור אחד לבדו לאו כלום הוא לחרישה וכן מרגלית אחת'.¹²⁵ ממילא, טעם זה אינו שייך בספר תורה, ולכן אין סיבה לקבוע ביחס אליו שיעור של 'עד כדי דמיהם'.

בחדושי המהר"ל (נח, ב) בתוך הסברו לשיטת הרי"ף שנראה להלן, שלא פסק את דברי רבי יהודה, הסביר ששאלת הגמרא בשיטת רבי יהודה 'וכמה' אינה מלמדת על כך שחכמי התלמוד ביקשו לברר את שיטתו למעשה, אלא היא למעשה קושיא על יסוד שיטתו:

¹²⁵ אפשר לנסח את הדברים גם בצורה זו: כל עוד אינו צריך לכפול את המחיר, הרי העסקה משתלמת לו, אך אם קונה שור אחד במחיר של שניים ויותר מכך, כבר עדיף לו ללכת לקנות שני שוורים חדשים שמתאימים זה לזה, ולמכור את השור שיש לו.

"ל דהכי לא בעי לפירושי מילתא דר' יהודה אלא קושיא הקשה: 'ועד כמה?' כלומר: וכי משום טעמא דאדם רוצה [לזווגן] נאמר בזה אין לו אונאה לעולם!?"

ולפיכך קאמר דעד פלגא אין לו אונאה. פירוש, מפני דעד חציו שם מקח עליו, כי הבהמה שהיא שוה סלע ונותן בעדה ב' סלעים כיון דשוה עיקר דמיה הוי זה מקח, אבל אם נתן ג' סלעים בעד בהמה ואינה שוה רק סלע, כיון דאינה עיקר דמיה אין זה מקח כלל, [ד]הדבר אין ראוי שיהיה התוספת יותר מן העיקר.

הסברו של המהר"ל מאפשר לפרש את הביטוי 'אדם רוצה לזווגן' ביחס למרגלית באופן יותר מרווח, שאין להבינו מילולית, מלשון 'זוג', שהוא מתייחס דווקא למקרה פרטי שיש לאדם מרגלית כזו בדיוק, והוא מעוניין לשבץ בתכשיט שלו שתיים כאלה דווקא, אלא מלשון 'זיווג' שמשמעותו 'התאמה', ללא קשר לשאלה כמה פרטים צריך האדם מסוג זה. יתכן שבאופן סובייקטיבי החפץ שווה לאדם אפילו הרבה יותר מכפליים לצורך מה שהוא מבקש להשלים, אך סוף סוף זה אינו מחירו של החפץ הנקנה, אלא של הצורך האישי שלו, שלא אותו מספק לו המוכר, אלא רק מנצל אותו, ולכן כל עוד החפץ שווה את עיקר דמיו, עדיין יש על עסקה זו שם מקח, אך מעבר לכך המקח בטל לא משום איסור האונאה, אלא משום שזה כבר לא נקרא העלאה של מחיר המקח, אלא ניצול וסחיטה של האדם עצמו.

שיטת ריב"ב בדין דברים שיש בהם חיי נפש הנמכרים בתוך המלחמה

בסיום הסוגיא מובאים דברי רבי יהודה בן בתירא שמוסיף גדר שלישי של דברים שאין להם אונאה:

'סוס וסיף וחטיטום במלחמה'. כלומר, יש דברים שאין גבול עליון למחירם, כאשר אדם נמצא בזמן ובמקום שבו הם מקבלים ערך בלתי מוגבל, כיון שהם נדרשים לו להצלת חייו.

בחידושי הרשב"א (נח, ב) כתב שמתוך טעמיהם של רבי יהודה וריב"ב יש ללמוד שכשאמרו שדברים אלה 'אין להם אונאה' התכוונו דווקא לאונאת לוקח, כיון שכל הסברא היא שללוקח עצמו הדבר אכן שווה את המחיר שניתן, מצד הערכה אישית, מצד צורך אישי, או מצד הזמן ומקום הרכישה, למרות שהיה מופקע לעומת מחיר השוק. לעומת זאת, כאשר נתאנה מוכר פשיטא שיש לו בהן דין אונאה.

פסק ההלכה בדין דברים שאין להם אונאה מסברא

הרי"ף (לב, ב) מזהה את דברי ריב"ב עם שיטת רבי יהודה לא רק בכך שדבריו הובאו בהמשך לשיטת רבי יהודה בסוגיית הגמרא (ואף בתוספתא ג, יג בנדפס), אלא בכך ששניהם מחדשים דברים שאין בהם אונאה מסברא (בלשונו: 'דאזיל בתר אומדנא').

הראשונים כתבו בשם ר"ח שיש לפסוק כרבי יהודה וריב"ב בגלל שהגמרא עסקה בהסבר טעמיהם, ובגדרי שיטתם. אולם, הרי"ף כתב שרוב האי בספר המקח

השמיט את דברי רבי יהודה, ולכן יש לפסוק כחכמים שחלקו על רבי יהודה, ואמרו לו: 'לא אמרו אלא את אלו', ובכך שללו גם את סברת ריב"ב.

עם זאת, בשיטה מקובצת (נח, ב) הביא את דברי הרמ"ך, שהסתפק אם יש לחלק בין דברי רבי יהודה, שחלקו עליהם בפירוש במשנה, לעומת דברי ריב"ב, שלא הובא עליהם חולק בברייתא.

איכא מאן דפסק כרבי יהודה דאמר דאין להם אונאה ללוקח ורבינו האי פסק דכל הני אית להו אונאה.

מיהו נראה לומר דסייף וחטיטום וסוס במלחמה לית דינא ולא דיינא דלית להו אונאה כרבי יהודה בן בתירא דליכא מאן דפליג עליה בברייתא.

ומצינן למימר לאידך גיסא, דאפילו במלחמה יש להם אונאה. הא לא דמי אלא למי שהגיע לעבור בנהר ולא רצו לעוברו בפחות מדינר ופסק עמהם בדינר והעבירוהו, דאמר אין להם אלא שכרן הראוי להן. וצריך עיון. הרמ"ך:

לכאורה, האפשרות הראשונה שמעלה הרמ"ך צריכה עיון: כיצד ניתן לומר שחכמים החולקים על רבי יהודה אינם חולקים על ריב"ב? הרי כפי שהסביר הרמ"ך, חכמים שוללים את שיטת רבי יהודה להגדיר דברים נוספים שאין להם אונאה, למרות שיש להם מחיר מקובל בשוק בתנאים רגילים, משום שבגלל מצב סובייקטיבי של הקונה בשעת הקניין יתכן שהם שווים עבורו יותר מערכם לסתם אדם שאינו נמצא במצבו. לכאורה, חידושו של ריב"ב הוא בדיוק מאותו סוג - ערכו היתר של הסוס והסיף והמגן במלחמה הוא בלתי מוגבל רק עבור מי שכרגע הוא חסר דברים אלה, ובגלל סכנת הנפשות שבמלחמה כרגע אינו יכול להרשות לעצמו לסמוך על כך ששיג אותם במקום אחר. מסתבר שחכמים לא יקבלו חידוש זה, ויאמרו שמצבו הסובייקטיבי של הקונה אינו משנה את העובדה שגם לחפצים אלה קיים מחיר מקובל בשוק, שאין היתר לחרוג ממנו.

אמנם, מצאנו דין אחד שבו אמרו חכמים שאין אונאה בגלל הגדרה סובייקטיבית של המוכר דווקא - בדין בעל הבית המוכר כלי תשמישו (נא, א), שאמרו חכמים שאין לו אונאה, משום שימאני תשמישתיה יקירי עליה.

שם הסביר רש"י את טעם הדין בשם השאילתות (בהר, קיג): 'דהוה ליה כמפרש יודע אני שיש בו אונאה'. אם כן, יתכן שיש לפרש את הבנת הרמ"ך בשיטת ריב"ב, שאף היא מבוססת על סברא, שהמוכר דברים אלה במלחמה נחשב כמפרש יודע אני שיש בו אונאה וכו', משום שהלוקח עצמו יודע שברור למוכר שהוא ישלם כל מחיר עבור דברים אלה שדרושים לו לחיי נפשו.

אולם, על הבנה זו מקשה הרמ"ך מסוגיית הגמרא בב"ק (קטז, א) לגבי הבורח מבית האסורין, שאם אמר לו 'טול דינר והעבירני - אין לו אלא שכרו', ולמרות שגם שם יתכן שפירש ואמר 'יודע אני וכו', יכול לומר לו לאחר מעשה - 'משטה הייתי בך'.

הרמ"ך חותם את הדברים בצ"ע. אולם, יתכן שיש מקום לחלק שם בסוגיא, ולומר שכל הדין הוא רק כאשר עדיין לא שילם לבעל המעבורת, ולכן יכול לומר לו לאחר מעשה 'משטה הייתי בך', כיון שהוא דבר שבלבו ובלב כל אדם, שלא להסכים לסחיטה מסוג זה, ואינו מדין אונאה כלל. אולם, אם היה נותן לו את הדינר מראש, לא היה יכול לתבוע אותו חזרה לאחר מעשה, כיון שהשני פירש ועל דעת כן נתן את הכסף. יתירה מזו, מסקנת הגמרא שם, שאם בעל המעבורת היה צייד

השולה דגים מן הים, ולא ינהג מונית', כיון שיכול לטעון שהפסיד דגים שיכל לדוג באותה שעה, הרי אותו אסיר הבורח חייב לשלם לו כל מה שהתנה עמו בכל מקרה, ואינו יכול לטעון שהיתה אונאה. אם כן, באמת רואים משם שאין דין אונאה במקום שמתנה בפירוש, גם כאשר מנצל את המצוקה הסובייקטיבית של הלקוח. אולם, כאמור, הרי"ף כתב שאין הלכה כריב"ב משום שדבריו מבוססים על אומדנא בלבד, ולא על מפרש ממש, וכשם שחכמים שללו את האומדנות של רבי יהודה, כך מסתבר שלא קיבלו גם את האומדנא של ריב"ב.

האם קיימים היום דברים שאין להם מחיר?

עם כל זאת, עדיין יש מקום להסתפק: האם יש מקום ליישם את סברת רבי יהודה, שיש דברים נוספים שאין להם אונאה עפ"י הסברא, משום שבאמת אין להם מחיר אחד שניתן להגדירו כמחיר השוק? במציאות של היום שאלה זו עשויה להיות רחבה ביותר, וכוללת מגוון דברים. החל מדברים בעלי ערך סובייקטיבי אישי, משפחתי, לאומי ותרבותי, שיתכן ש'אין קץ לדמיהם', ועד לדברים שניתנים להשגה באפיקים שונים של מסחר. החל מחנויות ושווקים פיסיים קמעונאיים וסיטונאיים, ועד חנויות ושווקים ווירטואליים, שמאפשרים רכישת מוצרים משווקים מרוחקים שעובדים עם מטבעות אחרים, ובכך משנים באופן קיצוני את טווח המחירים האפשרי למוצר.